

HALMOZOTT MONDATRÉSZEK SZENTELEKY ÚTIRAJZAIBAN

Szenteleky a jugoszláviai magyar irodalom Krúdyja, sőt Proustja. Prózája lágy, pezsgőszínű, kissé ódon illatú, egyszerre derűs nyugalmú és izgatóan szenvedélyes.

Útíleveleit életének 1923-tól 1930-ig terjedő időszakában írta, és folyamatosan meg is jelentette őket. Az *Útíarisznya* rovatcím alapján került a Herceg János által sajtó alá rendezett kötet* élére az *Útíarisznya* cím.

Szenteleky sokfelé járt, gyakran elűzte az otthoni por és sár, a Janus Pannoniusra emlékeztető elégedetlenség; kulturális és szellemi magány vitte Egyiptomba, Franciaországba, Itáliába... Adynak Párizs volt a Bakonya, Szenteleky pedig attól rettegett, hogy a nagy múltú város elamerikásodik. Jártában-keltében szemével és fülével falta a tájakat, az emberi szellem csodálatos alkotásait és a nyüzsgő, tarka emberpanoptikumot. Stílusa, szóhasználata, mondat szerkesztése, szintagmafelépítése mind azt igazolja, hogy nemcsak sokat látott, hallott, hanem rengeteget meg is örökített élményeiből a költői nyelv palettáján dolgozva. »Egy kulturálisan passzív vidékről indult Európába, de ő maga mégsem volt elég vidéki, hogy fenntartás nélkül adta volna oda magát a csodálatnak« — mondja Herceg János a kötet utószavában, rámutatva arra, hogy Szenteleky a beteg Európát is látta, betegségének a tüneteit feljegyezte.

A kötet 35 levelet, útivázlatot tartalmaz. Ezek közül négyet választottam ki elemzésre: *Expresszen*, *Őszi emlékny*, *A luxori szép napok*, *A holt város*. A többi írás szerkezete nem tér el lényegesen ezektől, különösen ami a mondatok felépítését és a szintagmakapcsolódásokat illeti.

Mielőtt rátérnék a halmozott mondatrészek vizsgálatára, szeretném ismertetni az említett négy útirajz tagmondat-statisztikáját és mondatösszetétel szerinti dinamikáját.

Az *Expresszen* című útílevelél 41 mondatból áll, melyek közül 13 egyszerű mondat (5 tömondat), 11 kéttagú és 12 háromtagú, a négytagú mondatok száma 5. Az *Őszi emlékny*ben meglepően magas a kéttagú mondatok száma: a 37 mondat közül 15 a kéttagú; míg 7—7 háromtagú, illetve egyszerű mondat, valamint 6 négytagú és 2 öttagú mondat található benne. A kéttagú mondatok megterheltsége nem véletlen eredménye, mert Szenteleky stílusából következik. Szenteleky

arra törekszik, hogy egy dolgot, egy jelenséget vagy személyt több oldaláról is bemutasson, hogy minél érzékletesebb képet nyújtson róla. Ezt elérheti jelzőhalmozással, határozók halmozásával vagy pedig jelzői és határozói mellékmondatok segítségével, esetleg más mondatrészek halmozásával, fokozásával vagy egyéb mellékmondatok által. Az *Őszi emléknyben* jól megfigyelhető, mennyire duzzadt, gazdag mondatokat használ az író; érezni, mennyire túltelített egy-egy mondata, milyen nehéz egyszerű mondat segítségével kifejezni bizonyos képzeteket, mint például: »Az élet ujjongós, zsvajos felpiroslása után ez a csendes, néma, ájult-sárga őszi nap olyan volt, mint lángoló orchideák csokrában néhány remegő, szomorú gerepcsin.« Jelen esetben a hasonlító határozó csak mellékmondat alakjában fejezhető ki, vagyis a bázismondat bővítése szintagmatikus szinten tovább nem lehetséges, szükség van még egy mondatra.

A *luxori szép napok* 27 mondatot tartalmaz. A mondatok hosszúság szerinti megoszlása viszonylag arányos: a 6 egyszerű mondat mellett 8 kéttagú és 7 háromtagú mondat található, valamint 2 négytagú, 3 öttagú és 1 hattagú. A *holt város* 33 mondata közül 7 egyszerű mondat, 11 kéttagú, 9 háromtagú, 2 négytagú, 2 öttagú és 2 hattagú. Az útirajzok mondatainak szórásából arra következtethetünk, hogy Szenteleky nem kedveli a többszörösen összetett mondatokat. Ha alkalmaz is egy-két öttagú vagy hattagú mondatot, ezt nem a differenciált, bonyolult gondolatok kedvéért teszi, inkább azért, hogy a szöveg ritmusát változatosabbá tegye. A többszörösen összetett mondatok ellensúlyozására helyenként tőmondatokat használ. A tőmondatokat kivéve egyszerű mondatai többnyire változatosan bonyolultak. Az *Őszi emléknyben* 7 egyszerű mondat közül például 5 ilyen duzzadt bővített mondat: »Az autocar rohant tovább és tovább, zizegő fenyők, zúgó tölgyek, sziszegő zsurlók között a Ronte d'Orleans-on, vagy a Chemia de Montigny-n át.«

Érdekes megvizsgálni, hogyan variálja az író a különböző hosszúságú mondatokat a négy útilevélben (az arab számok a tagmondatok számát jelölik az adott mondatban, a kettőspont új bekezdésre utal, az 1 melletti mínusz tőmondatot jelent, a plusz pedig bővített, testesebb mondatot):

Expresszen 2, 3, 3, 4, 3: 1—; 3, 1, 4, 2, 2: 1—; 2, 1, 3, 2, 4, 3;
1—, 1—, 1, 1—, 2, 4: 3, 1, 2, 2, 2, 2, 3, 1, 3, 2: 1,
3, 1, 1: 3: 3: 4

Őszi emlékny 2, 5, 3, 3: 2, 4, 2, 2, 1+, 2, 4, 2, 3: 2, 1+, 2: 4:
1—, 3, 3, 1+, 5, 2, 1+, 2, 2; 3, 2, 2, 2, 1+, 4, 1:
4, 2, 3

A luxori szép napok 1—, 4, 5, 3: 2, 5, 1+: 1, 4: 3, 2; 1, 2, 1, 3, 3, 5:
6, 3, 2, 3: 2, 3, 1+, 2: 2, 2

A holt város 5, 2: 1+, 3, 1, 3, 2: 5, 6, 3, 3, 6, 2: 1+, 4, 2, 2, 3:
2, 2, 3, 2, 1: 1—: 3, 3, 3, 4: 2, 2: 1—: 2, 1

Nem céлом a fenti, grafikusan is felrajzolható mondathullámok mélyreható elemzése, mégis utalni szeretnék néhány összefüggésre. Az *Expresszen* mondatai az utazás lankasztó, bágyasztó, szomorkás hangulatának megfelelően viszonylag egyenletes hosszúságúak. Egyik helyen négy egyszerű mondat követi egymást, másutt pedig négy kéttagú mondat következik egymás után. Az író rövid mondatokkal érzékelteti a vonat veszteglését, az indulást pedig hosszabbodó mondatokkal írja le: »Kopognak. Határállomáshoz értünk. A vámvizsgálat három kérdésből és három feleletből áll. Szalutálás. A maitre de wagons-lits ismét lecsavarja a villanyt s utólag jó éjt kíván. A vonat lágyan elindul és tovább szívja, harapja az éjszakát, mint mesebeli szörnyeteg, mely hegyeken vágta keresztül magát.«

A mondatok meghosszabbodása A *luxori szép napok* mondathullámzásában egészen más funkciót tölt be, mint az előbbi idézetben. Itt a mámor dinamikája lassul le, torpan meg, az életöröm tombolását akasztja meg néhány pillanatra egy-két komor kérdés: »Énekel az élet, kedves. Ujjongó, tiszta, tobzódó hangokkal éneklí himnuszát, nagy, színes, szerelmes szimfóniáját, melytől részeg a fül és az agy. És a sugarak milliárdjai táncolnak, szikráznak, himbálódznak és szökdécselnek erre az örjítő, örömsugáros muzsikára. Részeg, örült, vagy boldog itt a világ? — ki tudja, de ki is kérdezi? És ki gondol arra, hogy messze északon most ómos, náthás felhőrojtok lógnak a komor, kedvetlen égbolton, hogy tűznél melegednek a fáradt, fanyar emberek. Ki gondol arra, hogy görnyedt gondok feküsznek nyirkos, nyöszörgő házakra, hogy revolver csövét most illesztgetik valahol messze egy csüggedt homlokra vagy egy elfáradt szívre, hogy valaki kötelet készít magának a szomorú padlásgerendán és fanyar, fázós téli gondok, meg alattomos influenzabacilusok surrannak be a szegény, szomorú északi emberek szobáiba.«

Szenteleky szintagmáiban fontos szerepet játszanak a halmozott determinánsok és a halmozott alaptagok. A négy elemzett műben a jelzők halmozása a leggyakoribb, 76 esetben fordul elő, szemben az összes többi halmozásos jelenséggel, melyek 75 alkalommal szerepelnek a vizsgált írásokban. Már említettem, hogy Szenteleky egyik törekvése a sokoldalú ábrázolás, a dolgok és a jelenségek részletes bemutatása. Mivel nem annyira az intellektuális közlés az író célja, mint az emocionális hatás, lényegesen ritkábban alkalmaz mellékmondatokat, mint halmozott mondatrészeket.

A halmozás lehet kétszeres, háromszoros és többszörös is, kivételesen hatszoros vagy hétszeres. A vizsgált művekben 99 kétszeres, 38 háromszoros, 8 négyszeres, 1 ötszörös, 2 hatszoros és 2 hétszeres halmozás található. A hétszeres halmozások közül egyik alanyi (az *Őszi emlényben*), a másik pedig állítmányi (*Expresszen*). Az *Őszi emlényben* található hétszeres halmozás felfogható értelmezőinek is: »Ezüstszerű fűzfák, sápadt platánok, rozsdás páfrányok, bágyadt-barna tölgyek, kénsárga szilfák, kopaszodó, citromzöld almafák és közöttük az aranyvörös rezgőnyárfa mind-mind megnézték magukat a redőtlen folyóban.«

A 76 jelzőhalmazos eseten kívül 20 állítmányhalmazos, 20 alanyhalmazos, 7 tárgyhalmazos és 27 határozóhalmazos fordul elő. Ezenkívül az első útirajzban (*Expresszen*) akad egy négyszeres értelmezőhalmazos is: »Természetesnek és indokolt dolognak tartanám, ha feloldítana bennünk minden csúfság: nyomor, alkohol, piszok, elnyomottság...«

A halmazott határozók közül 13 a módhatározó, 6 állandó határozó, 4 helyhatározó, 3 állapothatározó, 1 pedig részes határozó. Tehát legtöbb a módhatározó. A vonat »*puhán, szinte duruzsolóan*« zakatol, az »álmosító csend és a bizsergős fáradtság *lassan, lomhán*« fekteti le az író (Expresszen); aki valamikor egy, Párizs közelében lévő »végtelen erdőben« barátjánéval »*alázatosan, méltázva*« sétált, jártak a »főléje hajló fák őszi koronáit« »*szelíden, félénken*« megmutogató folyó, a Loing partján is (*Őszi emlék*) stb. A fenti példákból is látható, hogy Szenteleky módhatározói nem pusztán a cselekvés módját fejezik ki, hanem bizonyos sajátos hangulatot keltenek, mintegy kísérőzenétül szolgálnak egyes szituációkhoz.

A többi halmazott határozó nem eléggé frekvens, tehát stilisztikai szempontból kevésbé jelentős, mint például Szenteleky halmazott állítmányainak és jelzőinek szövevényes rendszere. Hasonlóképpen nincs különösebb jelentősége annak, hogy az *Expresszen* 4, *Aholt város* pedig 3 tárgyhalmazást tartalmaz, míg a másik két útirajzban egyáltalán nincsen halmazott tárgy.

Az állítmány a közlés fő hordozója, cselekvésről, történésről vagy állapotról tudósít bennünket, dinamizmusával előbbre viszi a gondolat-sort, továbbfejleszti az adott tudattartalmat, újat mond. A halmazott állítmány ezt a funkciót sokoldalúbban, részletekbe menően tölti be, Szenteleky prózájában is fokozott mértékben dinamizálja, pezsdíti a közlést, az ábrázolást.

A négy útilevélben 12 kettős és 5 hármas állítmányhalmazos található: a vonat »*szalad, szuszog, vágat az éjszakában*«, illetve »*szívja, harapja az éjszakát*« (*Expresszen*); »*süpped, lapul a tegnap*«, »az őszi szimfóniája zokog, énekel és átlátszóbb, mint Nápoly felett«, a gátat tört folyam »*ujjong és tobzódik, hogy új területeket önthetett el*« (*A luxori szép napok*); az utolsó csók »*dalolt és lüktetett*«, »fulladozó asszonyok, pityergő öregek *sírnak, hápognak, hörögnek*...« (*Aholt város*).

A luxori szép napok két négyszeresen halmazott állítmányt is tartalmaz. Mindkettő a forró egyiptomi napsugarak mozgását, vibrálását részletezi: »a napsugár... *hömpölyög, hullámoz, örvénylik és feszíti a fehér falakat*« és »a sugarak milliárdjai *táncolnak, szikráznak, himbálgznak és szökdecselnek*« az »örjítő, örömsugáros muzsikára«.

Az állítmány dinamikájával szemben áll az alany statikája. Alanyhalmazással némileg feloldódik ez a statikusság, akusztikai, vizuális, emocionális stb. panoráma tárul elénk az útirajzokból: »nem hallatszik a hang, a csintalan *csicsergés*, vidám párizsi dalok *szökellése*«, »erre felé járt valamikor *Théodore Rousseau, meg Millet, meg Corot, meg*

Paál László, meg Dupré, meg Sisley...«, »mennyi tiszta szomorúság, milyen békés *belenyugvás* remegett a fakuló levelek milliárdjai között...«, »annyi szépség, annyi *megnyugtatás* volt a falevelek eme végtelen temetőjében...« (*Őszi emlény*); »a túlsó parton nyerges *samarak*, térdelő *tevék* és vizet hordó, fekete *asszonyok* kórkorsóval a fejükön, mint bibliai figurák«, »lelkemben elfogy az *árnyék*, a ború« (*A luxori szép napok*); az Armea völgyében a pálmák, pineák és olajfák duzzadó *zöldje*, a szegfű- és violatáblák *pirosa*, *sárgája*, buja *rózsaszíne* zengi az tavasz hítes himnuszát«, »pajzánkodó *faunok* és riadozó *nimfák* kergetik egymást a hasadt fal belső peremén«, »bor, vér vagy leszáradt agyvelő festette barnára a falat?« (*A holt város*) stb.

Megfigyelhettük, hogy rendszerint jelző is kapcsolódik Szenteleky alanyaihoz, gyakran több is. A jelzők konkrétabbá, megfoghatóbbá, szemléletesebbé teszik a fogalmak jelölőit, az alaptagokat. Ha egy alaptaghoz párhuzamosan több determináns is kapcsolódik, akkor van szó jelzőhalmazról.

A vizsgált írásokban 69 halmazott, illetve többtagú minőségjelző és 7 halmazott birtokos jelző található. Jellemző, hogy a halmazott jelzők zöme (57) kéttagú, ezenkívül van még 18 háromtagú is. Háromtagúnál nagyobb jelzőhalmazok nem fordul elő, tehát nyugodtan mondhatjuk, hogy itt zárt rendszerről van szó. A kéttagú minőségjelzők elosztása arányos a négy útlevelemben: *Expresszen*: 13, *Őszi emlény*: 12, *A luxori szép napok*: 15, *A holt vidék*: 13.

Az *Expresszen* című útirajzban a kéttagú jelzők rendszerint eltérő jellegű minősítéssel determinálják az alaptagot: *finom, táradt partfőm; illatos, tiszta csend; kis, petróleumszagú állomások; kemény, kettőtört magyar mondat; szelíd, mosolygós közöny; keskeny, szürke sáv; sáros, szomorú állomáson; rút, rosszkedvű reggel; piszkos, pálinkás munkás; sáros, sebes patakok; mosolygós, marseille-i kiejtéssel; siető, sietgő vonat; lucskos, szellemtelen szürkeséget*. Vagy különböző fizikai, tehát konkrét tulajdonságok vonatkoznak párhuzamosan az alaptagra, például vizuális és akusztikai (*kis, petróleumszagú állomások*), méret és szín (*keskeny, szürke sáv*) stb., vagy pedig elvont, főleg lelki tulajdonság kapcsolódik fizikai tulajdonsághoz: *sáros, szomorú állomáson; lucskos, szellemtelen szürkeséget* stb. Néha elvont tulajdonságok is jelentkeznek egymás mellett: *szelíd, mosolygós közöny*.

Hasonló módon kielemezhető a többi útirajz kéttagú jelzőinek a rendszere is. Az *Őszi emlény*ben legtöbb a konkrét és az elvont tulajdonságok kapcsolódását képviselő kéttagú jelző: *messzi, magános múlt; nyárfák lapos, tétova könnye; zűrös, zengő vigalom; a halál hatalmas, varázsos temploma; néhány remegő, szomorú gerepcsin; a falucska törpe, szegényes templomtornya*; valamivel kevesebb a konkrét kéttagú jelző: *langyos, aranyugáros októberi délután; az élet ujjongás, zsivajos felpiroslása; hatalmas, vörösfejú nyárfa; kopaszodó, citromzöld almafák*; elvont kéttagú jelző pedig csupán kétszer bukkan fel: *zűrös, zengő vigalom* és a *haldoklás legszebb, legmegrázóbb képe*.

Szenteleky stílusának állandóságát, következetességét bizonyítja az a tény, hogy *A luxori szép napok* és *A holt város* kéttagú jelzőit a már elmondottak jellemzik. *A luxori szép napokban forró, bővérű nap-*

sugár; izmos, barna pásztor; nyirkos, nyöszörgő házak; fáradt, fanyar emberek stb. szerepelnek, A holt városban pedig meredt, halott falak; riadt, repedt árkádok; rogyant, töredezett lépcsők stb. bukkannak fel az olvasó előtt.

A háromtagú jelzők érdekes és Szenteleky útirajzaira jellemző szerkezetűtípusa az, amikor két fizikai tulajdonságra vonatkozó jelzőhöz egy elvont, rendszerint lelki tulajdonságot képviselő jelző kapcsolódik: *bamba, maszatos, szőrös arccal (Expresszen); az ősz langyos, tiszta s megrázó varázsa (Őszi emlény); nagy, színes, szerelmes szimfóniáját (A luxori szép napok);* illetve amikor két elvont, lelki tulajdonságra utaló jelző mellett egy fizikai tulajdonságra vonatkozó jelző található: *illatos, buja és gógös vasúti kocsi (Expresszen); kéjes, magukba feledkezett, rózsaszín folyondárok (A luxori szép napok); kedves, boldog, meleg fészek; barna, bátor, büszke arcokat (A holt város).*

Ezzel korántsem merítettem ki a halmazott determinánsok Szenteleky útirajzaiban nyújtott lehetőségeit, természetesen a halmazott mondatrészek problematikáját sem, csupán arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a nyelvi elemzés is nyújthat segítséget az irodalmi művek olvasásához, sőt elbírálásához is, seregszemlét tartva az író, a költő által igénybe vett nyelvi eszközök, nyelvi lehetőségek fölött.